

Szilágyi Ákos

Igazoló jelentések kora

VALLOMÁS ÉS DOKUMENTUM

A dokumentumközlés nem tények közlése, hanem tényekkel folytatott küzdelem: *küzdelem a valóságért*, amely nem valami előzetesen adott vagy tudott, hanem a tényekkel folytatott küzdelemben *létrejövő és létrejött*. Pilinszky János ír *Vallomás és dokumentum* című kis remekében arról, hogy a művészeteken és az irodalmon eluralkodó korabeli dokumentarizmus, amely az emberi valóság „leghitelesebb megragadásának” igényével lép fel, csak a tények hamujában kotorászik, valójában csupán az emberitől üres valóságot, a látszatvalóságot képes „megragadni”, „szöges ellentétben” a vallomásirodalom nagy európai hagyományával: „A vallomásban: magam vagyok a bíró és vádlott, az, aki vall, és az, akiről vallomást teszek. Vagyis: a vallomás mindenkor súlyos erkölcsi küzdelem gyümölcse. A dokumentum azonban nem így készül. S épp mert hiányoznak belőle a vallomás személyes gyöt-

relmei: könnyen válhat motorjává a puszta kíváncsiság, az ingyenes behatolás vadászszenvedélye. Márpedig »zsákmánya« így nem lesz – nem is lehet – több mint látszat, vagy legfeljebb néhány »puszta tény«, amiről Rilke megmondotta már: »Rettentetes, hogy a tényektől sose tudhatjuk meg a valóságot.«¹

Az emberi valóság

Ha egy pillanatra magunk elé képzeljük, ahogy a történész (történetíró, történettudós) a véletlenül hozzá került vagy szívós kutatómunkával kibányászott – kétséget kizáróan csak létezésük puszta tényét bizonyító – dokumentumokkal felfegyverkezve – úgymond – „vallatóra fogja” vagy „vallomásra bírja” a múltat, biztosak lehetünk benne, hogy ez a múlt így vagy úgy, előbb vagy utóbb mindent (helyesebben szólva: *bármit*) „be fog vallani”, még hozzá

töredelmesen, akár egy tortúrának alávetett fogoly – mi más is a történettudományi megismerés pompás szerszámkészlete, mint megannyi hermeneutikai vallatőeszköz?! –, *kivéve a valóságot*, ami csak a holt múlttal – a tényekkel – folytatott *szellemi* küzdelemben jöhet létre. A szellemi küzdelem nem vallatás. A *vallatás*-hoz ketten kellene – vallató és vallatott; a *vallomáshoz* elég egyvalaki, aki szembenéz saját magával, szembenéz saját (sajátnak tekintett, sajátjaként elismert) múltjával, s miközben feldolgozza (bizonyos értelemben *ledolgozza*) ezt a múltat, le is választja, el is távolítja magától. „Különb menthetetlenül kettéválik: megfigyelő és megfigyelt, az, aki tetten ér, és az, akit tetten érnek, az, aki elítél, és az, akit elítélnék.”²

Az *emberi valóság* – mi más? – nem „szedhető ki” a dokumentumok vagy tények formájában kézre kerített és azonosított múltból. E küzdelemben nem elég a tudományos megismerés szenttelen vallató módszereire és inkvizíciós szerszámkészletére hagyatkozni, elengedhetetlen hozzá a *képzelőerő*, mert a múlt – a *mindent*, *ami volt* tényként beismerő múlt – csak így kerülhet a *vallatott* helyzetéből a *vallomástevő* helyzetébe, hogy mintegy szemtől-szembe kerülve önmagával bevallja, ami az emberi valóság ellen tanúskodó – nyomként azonosított, bűnjelként lefoglalt – tények ellenére valóban történt.

A *néző pozíciójából* fogni át eseményeket, a *nézőjéből*, aki a múlt szereplőinek játékában nem vesz részt, de helyzetével nem él vissza, nem érvényesíti azt morális vagy intellektuális fölényként a múlt „korlátolt”, „semmit sem látó”, „megalkuvó”, „cinkos”, „kollaboráló” (stb. stb.) szereplőivel szemben, aki kész *meghallgatni* a magát ezer hangon, ezer szólamban bevalló múlt véget nem érő vallomását, hogy láthassa, ahogy e vallomásban a valóság mint *emberi valóság* létrejön – ez a dokumentumközlés morális értelme és szellemi tétje. Teljes ellentéte ez a mindenkori jelennel szemben védekezésre képtelen, eleve bűnös, elhibázott, leszerepelt múlt ügyészi vád alá helyezésének és diadalmas leleplezésének, rendőrnnyomozói kivallatásának, újságírói pocskondiázásnak, ideológusi felelősségre vonásának, ami mögött rendszerint a mindenkori jelen legitimációs szükséglete, a politikai és egyéb haszonszerzés vagy egyszerűen a múlt titoktalanításának, leleplező megszégyenítésének esztétikai öröme áll.

Még egyetlen nemzedéket sem tett bölcsebbé „később jöttsége”, hogy az ő számára napnál világosabb, mi fog történni, hiszen már megtörtént. A később jött fölénye a múlttal, a múltbeli emberekkel szemben csak *helyzeti* fölény, sohasem szellemi és erkölcsi. Könnyen válhat egyfajta vaksággá, amely – legalábbis ameddig tart és általában eltart egy

darabig – csak még biztosabbá teszi, hogy a „később jöttek” saját jelenükben – ha más körülmények között és másként is – ugyanazokat az ostobaságokat, hibákat és bűnöket fogják elkövetni, amelyeket elődeik a múltban elkövettek. A mindenkori jelen helyzeti tudásfölénye a múlttal szemben inkább tartózkodásra és alázatra kell intse a múlt nyomainak, rögzült emlékeinek, tényeinek kutatóját, a kordokumentumok értelmezőjét, semmint sietős és engesztelhetetlen ítélkezésre. Neki – egyebek mellett – egyszer majd azt is saját múltjaként kell bevallania, hogyan bánt távoli-közeli elődei múltjával, hogyan bánt a „megfogható”, a dokumentált – iratokban, naplókban, levelekben rögzült, tényekben kicsapódott – múlttal, és hogyan a dokumentálhatatlan, a megfoghatatlan emberi valósággal: kellő alázattal és együttérzéssel meghallgatva a múlt *sokatmondó* vallomását – emberi vallomások és tanúságtételek százazreit és millióit – a dokumentáltan *semmitmondó* tények ellenében, vagy tényekként kezelt dokumentumokat lobogtatva, kioktatva-leckéztetve a múltat, a „történelem ítélőszéke” elé citálva és ítéletet hirdetve felettte. Azt hiszem, alapvetően a múlt-hoz való viszonyban is az a két erkölcsi attitűd képződik le, amelyről idézett írásában Pilinszky beszél: az „erénybe burkolózó bűn”³ farizeusi attitűdje, amely mindig mások meg-

ítélésében – leleplezésében, megszégyenítésében, ostromzásában – jár élen; illetve ennek szöges ellentéte: a mások megítélését, a bűn és a bűnös azonosítását kerülő attitűd, amely a tényekkel és dokumentumokkal ki nem méríthető emberi valóságot akarja megismerni és megérteni.

Az igazoló jelentés mint olyan

Alább – a tényekkel a valóságért folytatott küzdelem jegyében – három dokumentum és egy vallomás következik. A három dokumentum – három igazoló jelentés az államszocializmus történetének utolsó évtizedéből az 1980-as évekből. Mindhárom Létay Vera, a *Filmvilág* – a korszak alighanem legjobb magyarországi kulturális folyóirata⁴ – főszerkesztője jegyzi; a vallomás – az emlékirat és életrajzi számadó vallomás vegyes műfajában – Lengyel László tollából született, aki az igazoló jelentésben tényszerűen dokumentált kultúrpolitikai események egyik érintettjeként („aki miatt” vagy akinek az írása miatt a főszerkesztőnek igazoló jelentést kellett írnia) a *beszédes* emberi valóságot igyekszik előhívni most, annyi évtized múltán, a *semmitmondó* dokumentumok mögül.

A dokumentumok – az igazoló jelentések – látszólag maguk is val-

lomás-jellegűek. Látszólag, hiszen egy formálisan perbe fogott ember jegyzőkönyvbe vett, annak rendje és módja szerint hitelesített – aláírt – vallomása azt dokumentálhatja csupán, amit a vele szemben eljáró hatóság emberei *kiszedtek, kipréseltek* belőle. Az igazoló jelentések – a pártállami sajtóellenőrzés, sajtóirányítás e műfaji tünetényei – a felelősségre vont, vallomásra kötelezett *publikációs bűnelkövetők* – a hatalom előtt felelős főszerkesztők – „védőiratai”, a „maguk mentiségét” előadó *részleges* – a főbűn vádját elhárító vagy véletlen hibaként bagatellizáló – beismerő vallomások. A „vallomástéltelt” megtagadni – az igazoló jelentés írását visszautasítani –, vagyis engedtlenséget tanúsítani a hatalommal szemben, fölért egy hadüzenettel, ami nemcsak a főszerkesztő leváltását, hanem az egész lap átszervezését, az egész „bűnbe esett” szerkesztőség lecserélését vonhatta maga után. Ezért, még ha az eljárást méltatlanul tartották is, és viszolyogtak a „vallomástélteltől”, a főszerkesztők bemutatták a hatalom oltárán a rituális „engesztelő áldozatot” (elkészítették az igazoló jelentést), hogy amíg lehet és van értelme, megvédjék lapjukat, a szerkesztőséget és szerkesztési koncepciójukat. Ilyenformán az itt közzé tett dokumentumok valójában igazoló jelentések formájában kikényszerített vallomások, melyek a *vallatók* ellen vallanak.

Ha dokumentálnak valamit, akkor a korabeli hatalmi gyakorlatot és a lapkészítők kiszolgáltatottságát dokumentálják.

Minden igazoló jelentésben jól felismerhető a koncepciók peres eljárási mechanizmusa. Csak persze itt szó sincs nyilvános felelősségre vonásról és vallomástételről. Ellenkezőleg: az eljárás, bár hivatalos, a nyilvánosság látó- és hallótávolságán kívül zajlik, szinte intim módon a hatalom és az ő főszerkesztője között. Természetesen, a vádpontokat sem soha-el-nem-követett államellenes rémtettek, szabotázsok, merényletek képezik, mint az egykori kirakatperekben, melyeket aztán a vádlott – ország és világ színe előtt – töredelmesen bevall, hanem olyan bűnök, amelyeket el sem lehet követni, mivel egyszerűen nincsenek benne a büntető törvénykönyvben, de még csak a sajtóorgánum kinevezett főszerkesztőjének az illetékes állami vállalattal kötött munkaszerződésében sem, kizárólag a pártállami sajtóirányítás *pillanatnyi megítélése* szerint – *akkor és ott* – bűnök (a következő pillanatban esetleg már nem is azok), lévén mindig a külső-belső hatalmi konstellációk alakulásától függ, mikor hol a határ, mi számít bűnnek, ez esetben mi számít publikációs határsértésnek. Az elkövetett és megállapított bűnöknek így jogkövetkezményük sem lehet, annál inkább lehet viszont egzisztenciális

következményük az elkövetőre (a hatalomnak felelős főszerkesztőre), illetve esetleg „cinkostársaira” a szerkesztőségben, kivételképpen pedig az elkövetők egész „bandájára” (a főszerkesztővel egy húron pendülő szerkesztőségre, amellyel mintegy bűnszövetkezetben követték el a publikációs határok folytonos megsértésében kimerülő politikai bűnököt). A lehetséges, de nem szívesen, csak végső esetben alkalmazott szankciók: a főszerkesztő leváltása vagy lecserélése, a szerkesztőség feloszlata, a lap átszervezése vagy megszüntetése. Ilyesmire azonban kivételes esetben kerülhetett csak sor, mivel minden adminisztratív fellépés – a vele járó botrányal, felháborodással, pánikreakciókkal, bizalomvesztéssel együtt – az ekkor már legfőbb hatalmi érdek – a konszolidáció – ellenében hatott. Az egész kvázi-peres eljárás tehát arra szolgált, hogy ez elkerülhető, a politikai gyűrődés kisimítható, a büntetés elengedhető vagy felfüggeszhető legyen, és ily módon a hatalom kecskéje is jól lakjon és a folyóirat káposztája is megmaradjon. Így vagy úgy, az igazoló jelentésben beismerést és magyarázatot követelő hatalom által az „előállított” főszerkesztő fejére olvasott publikációs bűn (vagy e bűnök halmazata), akár szándékosan, akár szándéktalanul, akár visszaesőként, akár – a hatalom vélelme szerint – jóhiszeműen, „beugrott

balekként” követte el, sohasem az érvényes törvények, hanem – ellenkezőleg – a jogtipró önkény törvényteleniségének megsértése – a „szabadság szárnycsapása” – volt.

Az igazoló jelentés végső soron a sajtó „bársonyos” pártállami irányításának – értsd: a publikációs szabadság határok közé szorításának, a lapok kontrolljának, a szerkesztők fegyelmzésének, a szerzők határsértésektől való visszatartásának – adminisztratív eszköztárában a kíméletesebb eszközök közé tartozott. Kissé úgy működött, mint egykor a „búcsúcédulák”, de már a politikavallási hit általános megrendülése időszakában: a bűnbe esett lap főszerkesztője úgy tett, mint aki megvallja a rajta számon kért bűneit, a hatalom pedig úgy, mintha e valomásért cserébe elengedné azokat. Az igazoló jelentés „gyóntatóterével” egyfajta nem-nyilvános kommunikációs teret hoztak létre, hogy a konfrontáció hatalom és szerkesztőség között elkerülhető legyen, hogy a hatalom ne kényszerüljön – negatív legitimitációval keservesen felépített presztízsét veszélyeztetve és rombolva is – nyíltan erőszakos fellépésre, a főszerkesztő pedig – lapjával együtt – kitérhessen a hatalom gépezetével való nyílt és megjósolható kimenegetélü összeütközés elől.

Már a műfaj neve is árulkodó: *igazoló jelentés*. Leplezetlenül mutatja, ki az úr a „népi demokrácia”

házában: ki az, aki *igazoltathat* és ki az, akit *igazoltathatnak*. Ki az, akinek ha nem is jogában, de hatalmában áll felszólítani valakit, hogy igazolja magát, és ki az, akinek nem áll sem jogában, sem hatalmában megtagadni ezt, legalábbis rá nézve meglehetősen kellemetlen következmények nélkül. Olyan ez, mint egy közönséges utcai igazoltatás, csak itt a gyanút keltő személynek nem *személyazonosságát* kell *dokumentálnia* a hatóság, hanem *politikai azonosságát* igazolnia a rendszer színe előtt. Persze, a konszolidált Kádár-rendszerben már csak részleges politikai azonosulást vártak el és követeltek meg a társadalomtól, nem a „hűség és hála énekét”, nem dicshimnuszokat, rajongó hitet, mozgalmi lelkesedést, csak a *rendszerellenes aktivitás* – az ellenzékiesség – hiányát: „aki nincs ellenünk, velünk van”. Éppen ez a „nincs ellenünk” az, ami a politikai-ideológiai igazoltatásra – igazoló jelentések íratására – okot adó esetekben kérdésessé válik: „Tényleg nem vagy te ellenünk? Velünk vagy még? Nem álltál/csúsznál át a másik oldalra? Vagy csak nem vetted eddig észre? Igen vagy nem – igazold magad!”

Az igazoló jelentés megírása és elküldése tehát a rendszerrel szembeni nem-ellenségesség – egyfajta negatív azonosulás – *rituális kinyilvánításában* állt, ami a vádak retorikai elhárítását (ritkábban: enyhén

méltatlankodó visszautasítását), a politikai bűn merő félreértésként, a körülmények szerencsétlen összjátékaként való átkeretezését és valamilyen üres fogadalmat („a jövőben mindent elkövetünk, hogy ilyesmi ne fordulhasson elő”) foglalt magában. Noha a rendszer sikeres konszolidációját mindenek fölé helyező hatalom konfliktuskezelésének ezen a parányi, láthatatlan színpadán zajló koncepció per nem vérre ment (hisz éppen az erőszak, a nyílt konfrontáció, az adminisztratív fellépés elkerülése érdekében hozták létre), azért mégiscsak tortúra volt ez a javából, ha nem is fizikai: ropogtak a morális csontok, vérzett az emberi méltóság, csikorogtak a fogak, forgott a gyomor, de a közös ügy – a lap – túlélése érdekében azok is lenyelték az igazoló jelentés megaláztatását, akik csak magukért (vagy pláne, főszerkesztői székükért!) kisujjukat is vizsolyogtak volna mozdítani.

A hatalom megbotránkozása valamilyen publikáción – közléspolitikai hibán, ideológiai bűnön – nem mindig vont maga után igazoló jelentés íratását, kimerülhetett egy dörgedelmes telefonhívás vilámcsapásában az állam-olümposz csúcsairól. Minél magasabb szintről érkezett a telefonhívás – a csúcok csúcsán a K-telefonnal –, annál súlyosabbnak minősült a bűn és annál veszjóslóbbnak a figyelmeztetés: „eddig és ne tovább!” vagy: „maguk

megőrültek? éppen most, amikor...” (és „amikor” mindig volt). A „fentről” jövő telefonhívások („letelefonáltak a pártközpontból”, „leszóltak a minisztériumból, a főigazgatóság-ról” – mindig főntről – le), vagyis a „telefonjog” az informális, kézivezérléses hatalomgyakorlás legfontosabb médiuma volt már az államszocializmus „emberevő” – sztálini – korszakában is, de kiváltképp azzá vált a rá következő „vegetáriánus” időkben.⁵ A fentről jött figyelmeztető telefon után még mindig nem az igazoló jelentés következett, hanem a sajtó pártirányításának korabeli hungaricuma: a havi-kéthavi rendszerességgel szűkebb-tágabb körben megtartott főszerkesztői értekezlet, a szerkesztőségeknek kiosztott megrovásokkal, dorgálásokkal, figyelmeztetésekkel és olykor dicséretekkel.⁶ Súlyosabb esetekben a főszerkesztőt raportra rendelték be a Minisztériumba, Pártközpontba, Tájékoztatási Hivatalba, ahol – a „helyzet komolyságától” függően – hivatalosan rideg vagy familiárisan bizalmas légkörben „elbeszélgettek vele”, „megmosták a fejét”, „rende utasították”, „utolsó figyelmeztetésben részesítették” stb. stb. Csak ezek után, mintegy ultima ratióként következett az igazoló jelentés kínos, kármentő rituáléja.

Az igazoló jelentés a pártállami konszolidáció kultúráirányítási rendszerében ilyenformán a számonkérés közbülső állomását képezte a

főszerkesztői értekezlet (a szóbeli, tehát „puha” számonkérés és dorgálás fóruma)⁷ és az adminisztratív szankció (főszerkesztő leváltása, szerkesztőség lecserélése) között. Valamilyen „nyomatékosabb” vagy „utolsó figyelmeztetés” volt ez a potenciális adminisztratív lépés kilátásba helyezésével („még egy ilyen és magának, a lapjuknak annyi”), de megelőzésének feltett szándékával és – mindkét oldal számára – reményteli perspektívájával („még nem késő, még kapsz egy esélyt a javításra/javulásra”, „értékelnünk fogjuk, ha a jövőben megkíméljük minket attól, hogy adminisztratív lépéseket foganatosítsunk ellened vagy pláne, a lap ellen”).

Az írásos számonkérés, még ha természetesen a nyilvánosság előtt éppannyira rejtve maradt is, mint egy „fentről jött” hisztérikus vagy őrjöngő telefon, hivatali szobában elhangzott szemrehányás vagy dörgelem, valamelyest mégis formalizálta a hatalom és a szerkesztőség közötti viszonyt, a számonkérés módját, felfedte a pozíciókat, láthatóvá tette a szerepeket, leplezetlenné a hatalmi függést és kiszolgáltatottságot, *adminisztratív nyomot hagyott*, amit a „bársonyos” hatalomgyakorlás rendszere kifejezetten került, mivel ezt a bársonyos látszatot kérdőjelezte meg („mi már nem olyanok vagyunk, mi nem kényszerrel és erőszakkal kormányzunk”, mint a sztálinista múltban „azok” és mint egyes

szocialista országokban „ezek”, noha a hatalmunk nekünk is korlátlan, noha mi is megtehetnénk, és ha ilyen ostobaságokkal provokáltok minket, nem lesz más választásunk, mint hogy meg is tegyük – hát ezt akarjátok?”).

A főszerkesztő és csapata

Az igazoló jelentések szövegvilága a konszolidált Kádár-rendszer kultúrirányítási modelljének alig kutatott területe. Az igazoló jelentés a lapok élére a hatalom által egyoldalúan vagy kisebb-nagyobb szakmai konszenzussal kinevezett, nemcsak jogi, hanem politikai és ideológiai értelemben is *felelőssé tett* főszerkesztő és a hatalom (a lap fölé rendelt, de végső soron mindig a Pártközpontban végződő felügyeleti szerv: Kiadói Főigazgatóság, Filmfőigazgatóság, KISZ, SZOT, Megyei Tanács stb.) közötti aszimmetrikus kommunikáció jellegzetes műfaja volt, konfliktuskezelő kvázi-mechanizmus, amely akkor lépett működésbe, ha kicsapott a „politikai biztosíték”, vagyis a lapban olyan írás jelent meg, amely – részben vagy egészen – a hatalom szempontjából ártónak, ellenségesnek, a rendszer ellen izgatónak, érdekeit veszélyeztetőnek minősült. Mivel Magyarországon (ellentétben például a lengyelországi vagy a szovjet gyakorlattal) nem létezett in-

tézményes cenzúra, elkülönült cenzúrahatalóság (amire a konszolidációt levezénylő hatalmi elit büszke volt, s amit magyar vívmányként könyvelt el), maradt a kézivezérléses irányítás, amely a „felvilágosult” abszolút hatalom képviselője és a kiadói vagy folyóirat-szerkesztőség kinevezett vezetője és munkatársai (igazgató, fő-szerkesztő, lektorok, szerkesztők) hallgatólagos egyezségén, kölcsönös belátásán nyugodott. Nem voltak írott szabályai, így betartásuknak, megszegésüknek és számonkérésüknek sem lehettek jogi kritériumai. Ennek vagy annak a témának az érintése, ennek vagy annak a szerzőnek a publikálása nem törvényi tilalom alá esett, hanem a Pártközpont tilalma alá, nem a jogba ütközött, hanem a hatalmi érdekebe és akaratba, amely szintén személyfüggő volt és politikai pillanatról-pillanatra változott⁸. Bár a „felvilágosult” – a konszolidáció érdekét mindenek fölé helyező – hatalom kultúrpolitikája minden bizonnyal nyitottabb, megengedőbb volt egy cenzúrahatalóságnál, de először is semmi garancia nem volt rá, hogy a következő pillanatban a „felvilágosult” hatalom el ne sötétüljön, hogy ezt vagy azt a vezetőt meg ne buktassák, le ne váltsák, hogy meg ne változzon a politikai kurzus; másodszor pedig az intézményes megformáltság, a kodifikáltság hiánya megakadályozta a hatalmi és társadalmi szerepek szétválását, a „nagy

összekacsintás” jegyében nemcsak depolitizálta, hanem demoralizálta is a társadalmat.

Mivel a liberális nyitottság és engedékenység bársonyába burkolt diktatúra maga zárt ki mindenféle intézményesülést, maradt a személyekkel való „okos” megegyezés – a hatalom oldalán a korlátlan erőszakról, az írók, művészek oldalán a korlátlan szabadságról való lemondás jegyében. A „bölcshelátással” – miszerint „nem futhatunk le a tércépről”, „látátók, hova vezetett 1956 és 1968” és: „azt akarjátok, hogy nálunk is az legyen, ami az NDK-ban, a Szovjetunióban, Romániában van?” – mindkét fél, hatalom is, társadalom is jól járt, csak ezen belül az egyik fél kicsit rosszabbul. Ennek megfelelően a hatalom sohasem csoportokkal, intézményekkel, szervezetekkel, hanem kizárólag *egyesekkel* – lehetőleg *reprezentatív* egyesekkel – volt hajlandó tárgyalni és megegyezni. Az egyes személy azonban, esetleges elismertségével, szakmai és erkölcsi presztízsével is más súlycsoportba tartozott, mint az öt nyájasan fehér abroszos tárgyalóasztalhoz invitáló, az 1956 utáni megtorlások után társadalmi békességet teremteni próbáló hatalom. Az abszolút hatalommal szemben egymagukban a legerősebb, legfüggetlenebb vagy függetlenedni kész reprezentatív személyiségek sem képezhettek igazi ellensúlyt. Ezért egymagukban a „legtökösebbnek”

számító főszerkesztők is kiszolgáltatottak és gyöngék voltak a hatalommal szemben, némi – a hatalom által is respektált – erőre csak akkor tehettek szert, ha megoszthatatlan csapatként egy egész szerkesztőség állt mögöttük, ők pedig elég bátrak voltak ahhoz, hogy ennek a csapatnak a képviselőjében lépjenek fel a hatalommal való konfrontációk során, a konfliktusok kezelésébe (akár még igazoló jelentések írásába vagy legalábbis végső formába öntésébe) bevonják az egész szerkesztőséget: a csapatot. A szerkesztőségeknek ez az atomizált egyénekből csapattá válása, a főszerkesztő csapakegységként való föllépése volt a hatalom rémálma. Ilyenkor vált veszélyessé, ha nem egyenesen kezelhetetlenné egy lap, mint azt az 1980-as évek elején a *Mozgó Világ* példája mutatja, de ennek határán mozgott Létay Vera egyes műfajú, nem sterilen filmszakmai, a szó eredeti értelmében politizáló *Filmvilága* is (jellemző, hogy Reményi József Tamás a *Mozgó Világ* főszerkesztő-helyettese, a *Mozgó* szétverése után – Létay Vera jóvoltából – a *Filmvilág* csapatában kötött ki, ahogy a *Mozgó* régi szerzői gárdájából is elég sokan, főleg azok, akiknek volt „filmes affinitásuk”, vándoroltak át a *Filmvilág* állandó szerzői közé, mert kétségkívül ennek a lapnak a csapat-szellemé és szabad légköre állt akkor legközelebb a szétvert *Mozgóéhoz*). Hogy a *Filmvilág* hajója – a *Mozgó Vi-*

lágétól eltérően – elkerülte a hatalom jéghegyeit, ha súrolta is őket, nem kapott léket és nem süllyedt el, abban a csapatkapitány-főszerkesztő személyi tulajdonságain és vezetői kvalitásán kívül döntő szerepe volt, hogy nem irodalmi lap volt, nem került folyamatosan a politika tűzvonalaiba, és nem az új nemzedék politikai képviselőjében lépett fel, bár a szerkesztői és szerzői gárdában egyetlen más korabeli kulturális folyóiratban sem voltak jelen ilyen nagy számban a fiatal korosztályok képviselői, mint itt, a legfiatalabb művészeti ág lapjában.

Létay Vera 1999-ben, a *Filmvilág* húsz éves jubileuma alkalmából adott interjújában arra a kérdésre, „kinek, hova szóltak ezek a jelentések”, így válaszolt: „A Filmfőigazgatóságnak, ahonnan – ezt annak idején nem tudtam – továbbították azokat a Pártközpontba és a Belügyminisztériumba. Egyszer még a Tájékoztatási Hivatal elnöke is behívatott magához a Parlamentbe, és sokat sejtetően közölte: »szakad a cérna«. Neogótikus pompa, vörös szőnyeg, a tárgy és a környezet komikus ellentéte. Csak filmburleszkben képzelhető el, hogy az Elysée-palotába rendelik a *Cahiers du Cinéma* szerkesztőjét, mert mondjuk rossz kritikát közölt Godard-ról.”⁹

Létay Verának nem utólag – 1999-ben – jött meg a humora, mindvégig így látta és vele együtt – a szerkesztőség egykori tagjaként magam is tanú-

síthatom – így látta a *Filmvilág* egész korabeli szerkesztősége is a rendszer abszurditását. A szerkesztőségi csapat belső szolidaritása, „egy húron pendülése”, megoszthatatlansága létkérdés volt: e nélkül a háttér nélkül az „egyszemélyi felelősséggel”, cenzori vagy „kapuóri” szereppel¹⁰ felruházott főszerkesztő (pláne, ha mint Létay Vera, nem volt párttag) semmiféle taktikával és fortélyal nem tudta volna megvédeni a lap kivívott vagy inkább kilavírozott és általánosan elismert színvonalát és autonómiáját a fel-felerősödő hatalmi nyomással szemben. A „filmvilágosok” az igazoló jelentések válsághelyzeteiben felsorakoztak a csapatkapitány mögé: szolidáris kollegiális és baráti közösségként viselkedtek, a lapcsinálást *közös ügyként* fogták fel, együtt gondolkodtak, együtt cselekedtek, biztos hátországot képeztek a főszerkesztő számára, ami bizonyos öntudattal és méltóságtudattal ruházta föl őket. Már nem lehetett bármit megcsinálni velük: volt egy határ, amin túl nem vállalták az együttműködést, a rájuk osztott szerepet, csapatként helyezkedtek szembe a hatalom követeléseiével. Létay Vera pontos, a fellengzősége – rá jellemző módon – kerülő megfogalmazásában: „Egyébként elhatároztuk, csak *addig csináljuk a lapot, amíg* nem kell erkölcsi és ízlésbeli kompromisszumokat kötnünk, s egymással sem kell megalkudnunk.”¹¹ Tehát volt

– és az egész csapat számára volt – *addig*. Nem bármeddig, nem bármi áron. A határt is a *közös belátás* – és nem egyedül a főszerkesztőé – határozta meg. A *Filmvilág* szerkesztősége a közös ügynek elkötelezett (európai színvonalú, nyitott szellemiségű, szellemileg izgalmas lapot csinálni), egymásért mindenkor kiállni kész szerkesztők szolidáris munkatársi közössége¹² volt, a lapot 1979-ben újraalapító „ős-szerkesztők” múltból hozott, a kollegialitáson túlmenő barátságával, kölcsönös szeretetével. A szerkesztőséghez újonnan csatlakozók – a Létay Vera által verbuvált fiatalok – is akkor tudtak csak megmaradni itt, ha nemcsak jó szerkesztői munkát végeztek és jól írtak, hanem ezt a *csapat-ethoszt* tették magukévá. A „csapat”, a „közösség” nem metaforák: ma már nehéz elképzelni, de az 1980-as években a *Filmvilágnak* 13-15 főállású és 7-8 külsős szerkesztője volt, maga az Üri utcai szerkesztőség pedig fenn a Várban sajátos átmenetet képezett a munkahely és – a beeső szerzőktől, vendégektől pezsgő – szakmai klub, értelmiségi szalon és a népgyűlés között.

Az igazoló jelentésekben kulminálódó kisebb-nagyobb válságok másként játszódtak le azokban a szerkesztőségekben, amelyekben a lapcsinálás *csapatmunka* volt, a szerkesztőség pedig összetartó és szolidáris közösségként lépett fel. Mindenesetre, a döntő határ nem a hősi

ellenállás és a dicstelen megalkuvás, nem is a hatalom és a szerkesztőségek között húzódott (a szerkesztőségek eleve nem lehettek a hatalmon kívüli entitások, annak ilyen-olyan áttételét, folytatását képezték az adott kulturális területen, még ha elszakadtak is a hatalom testétől vagy vonakodtak engedelmes testrészeként teljesíteni parancsait), hanem tisztességesség és tisztességtelenség, gerinccesség és gerinctelenség, a hatalommal konfrontálódni is kész autonóm lapcsinálás és a szolgálatkészen a hatalom óhaját-sóhaját leső lakájkodás, a minőség és a középszerűség között. *E tekintetben* ugyanúgy, mint ma, hisz önmagában sem a liberális demokrácia, sem az illiberális választásos autokrácia nem tesz senkit sem tisztességessé, sem tisztességtelenné, nem foszt meg attól a lehetőségétől, hogy bárhol legyen is a szabad vagy részben szabad sajtó területén, válasszon tisztesség és tisztességtelenség között.

Az igazoló jelentés retorikája

Az igazoló jelentéseknek a kései Kádár-korban mindinkább rituális jellegük lett. A főszerkesztő és csapata tudta: ha „helyzet van”, ha bármilyen okból (a szovjet követség interveniált vagy az agitprop osztály vezetőjének felesége kiborult egy közlésen, ha a szerző tényleg megsértette a rend-

szer valamelyik legitimációs tabuját stb. stb.), akkor jön ez a színjáték a leosztott szerepekkel, amit annak rendje és módja szerint, tőlük telhető beleéléssel el *kell* játszaniuk. Kis túlzással azt mondanám: a publikációs határsértés botrányát a Pártközpont számára *le kellett papírozni*. Még a büntető szankciók – a „büntik” – is rituálisak voltak: lenniük kellett, de mértékük és módjuk olyan volt, ami megfelelt a „ne csináljunk mártírokat” hallgatólagos irányelvének. „Pergőtűz-kritikánkért, s a film szövegének közléséért is jól elkalapáltak, az éves prémiumomat elvonták”¹³ – mondja idézett interjújában Létay. A felelősségre vonás és megtorlás e közelmúltat idéző parányi színjátékaiban mindazonáltal volt valami fenyegető árnyalat is: mi van, ha a játék egyszer csak komolyra fordul? Az igazoló jelentés *íratatása* a folyóirat felügyeleti szervének hatalmi prerogatívája, a főszerkesztő (és személyén keresztül az egész „bűnbe esett” szerkesztőség) *informális, nem-nyilvános* perbe fogásának állampedagógiai fegyverező eszköze lett.

Az igazoló jelentés maga valamilyen vádeljárás inszcenírozása volt, melyben azonban egyetlen instanciává olvadt össze a vádló és a bíró szerepe, ahogy a terhelt és a védő is ugyanaz a személy volt. A vádlottnak értelemszerűen magát kellett megvédenie, nem kérhetett fel védőjének, patrónusának másvalakit (legfeljebb

informális pártfogója lehetett a hatalom berkeiben, aki a kulisszák mögött vetette latba befolyását, közben járt érdekében, méltányosabb vagy enyhébb ítéletet eszközölt ki számára a tervezettnél, illetve elérhette a büntetés elengedését a megígért megjavulás fejében). A vádlott védőbeszéde – maga az igazoló jelentés. Mivel a peres eljárás informális volt, nem tárgyalóteremben, hanem a bürokrácia homályos világában zajlott – itt nincs „athéni férfiak”, „bírószék”, „esküdszék” –, a védekezés sem lehetett szóbeli, írásos formát öltött és hivatalos védőirat („magam mentésge”) formájában került a minisztériumi ügyiratok megfelelő mappájába. Hiszen nem a nyilvánosságnak szólt, címzettje nem is az utókor vagy a kortársak voltak, hanem az – ideológiai vádhatóság, az ítélethezó bíróság és az ítéletvégrehajtó – együttes szerepében fellépő Magas Hivatal. Szó sincs itt emlékezetből mondott, szabadon alakított szónoki beszédéről. Az igazoló jelentés minden mondatát kicentizik, gyakran az egész szerkesztőség megrágja-megcsócsálja, előfordul, hogy harsogó nevetés közepette közösen is írják meg (a *Mozgó Világ* néhai szerkesztőségéből emlékszem ilyen jelenetekre), ahogy Repin híres festményén a zaporozsi kozákok írják „igazolójuk jelentésüket” a török szultánnak.

A védőbeszéd – szabad ember beszéde, még ha bíróság előtt mondja

is, föl sem merül, hogy előre megírja. Gondoljunk Szókratész zseniális védőbeszédére, amellyel nem koncepció pere bírái, hanem az athéni férfiak előtt kívánta igazolni magát a törvényszegés vádjá alól, és csak azért és abban a formában maradhatott fenn, mert és ahogy tanítványa írásba foglalta (ismeretes, mivel Platón ezt is írásba foglalta, milyen mélyen megvetette, pocskondiázta és elítélte Szókratész az „írás varázsszközét”).

Mindazonáltal a maga mentségét előadó *terheltnek* a meggyőzés retorikai eszközeivel kell elhárítani magáról a vádat, tagadni, hogy amit elkövetett, bűn lett volna; ha bűn volt, akkor tagadni, hogy valóban olyan nagy bűn volt; ha az ítélőszék számára ez tagadhatatlan, akkor pedig tagadni, hogy szándékosan követte el, és így tovább a törvényszéki ékesszólás ókortól máig ismeretes szabályai szerint.

Az igazoló jelentés szerzője formálisan tehát a védőbeszéd retorikai eszközeivel dolgozik. De ezzel azt is állítjuk, hogy sem neki, sem az ítélőbíróságnak (a hatalomnak) nem az igazság kiderítése az igazi célja. A retorika sohasem az igazság kiderítésére, hanem a hallgatóság meggyőzésére irányul, bármi is az igazság: meggyőzni a bíróságot vagy esküdtszékét a vádlott bűnösségéről/ártatlanságáról; rábeszélni a tanácskozó testületet, parlamentet valamilyen ügy támogatására vagy lebeszélni róla; végül meggyőzni a

hallgatóságot a személy (a tett, a mű) kiválóságáról vagy hitványságáról – mindig *függetlenül attól, mi az igazság*. A retorikának ez a lényegi vonása az igazoló jelentés esetében, ahol igazság és hazugság, ráfogás és valóság között eleve nem lehetett különbséget tenni, egészen karikatúrisztikus jelleget ölt, sokszorosan igazolva Mihail Bahtyinnak a retorika és az erőszak kapcsolatáról mondott szavait: „A retorika – hamisságának mértékében – arra irányul, hogy félelmet vagy reményt keltsen. Ez a retorikus szó leglényegéből fakad (ezeket az affektusokat már az antik retorika is kiemelte). A művészet (az igazi) és a megismerés ezzel szemben pontosan ennek ellenkezőjére irányul: meg akar szabadítani ezektől az érzésektől, és bár eltérő utakon és módokon, tőlük szabadít meg a tragédia és tőlük szabadít meg a nevetés is. (...) Az erőszak egyenes arányban áll a hazugsággal. A szó riogat, ígéret, reményt kelt, dicsőít vagy szidalmaz (a dicséret és a szidalom összeolvadása semlegesíti a hazugságot).”¹⁴

Az igazoló jelentésben a védekezés tárgyát valamilyen szabályszegés, határsértés (esetünkben a legfőbb pártállami tabuk megsértése) képezi. Mit tud felhozni a mentségére? Mivel tudja igazolni azt, amit (illetve nem tett, nem akadályozott meg)? Az igazoló jelentés leginkább a „terhelt” vagy „vádlott” bírósági tárgyaláson az „utolsó szó jogán” elmondott

védőbeszédének érvelésére emlékezett. Általában a következő logikát követi: 1. Nem követte el *azt*, amivel vádolják. (Esetleg: *nem ő* követte el. Vagy: ha ez bűn, mások ezerszer elkövették már, anélkül, hogy fölrották volna nekik.) Nem követte el senki, elkövetődött: a véletlen, a figyelmetlenség stb. a bűnös. 2. Elkövette, de nem akarattal: eddigi élete, jelleme ismeretében senki nem feltételezheti róla, hogy arra vetemedett volna, amivel vádolják. 3. Elkövetett valamit, de nem *azt*, amivel vádolják, hanem valami sokkal jelentéktelenebb hibát, figyelmetlenséget.

Az igazoló jelentés egész eljárási komédiája (a „per”) – és ez a döntő különbség bármilyen sajtóperhez képest – *teljes mértékben nélkülözi a nyilvánosságot*, tehát a „harmadik” szereplőt, aki tanúja lehetne az eljárás szabályos lefolyásának és az igazságos ítélet megszületésének. Ebben az eljárásban csak ketten lehetnek, és nem négyen (vádolt, vádló, védő és bíró). Csak *vádló* (támadó) és hátrálni-védekezni kényszerülő, mentségeket kereső *vádlott* van. Az alapszituáció így már nem is annyira a bírósági tárgyalás, mint inkább a vallatászoba játékterét idézi, ahol a szokásos igazságügyi eljárás során is legtöbbször csak vallató és vallatott, kihallgató és kihallgatott van és az esemény sohasem nyilvános. Mind az eljárás, mind a vádirat (gyanúpör), mind a védőirat (igazo-

ló jelentés) *kettőjük* – vallató és vallatott – között maradt, az ítélettel és az indoklással együtt. Nem tartozott a nyilvánosságra. A nem-nyilvános szférában – magánbeszélgetésekben, házibulikon, szerkesztőségi szobákban – persze gyorsan szárnyra kapott a hír, hogy ennél vagy annál a lapnál „helyzet van”, zajlik a „per”, ami ilyen és ilyen büntetőszankciókkal zárult, de mindez egyszer sem váltott ki némi jóleső izgatottságnál, kárörömnél, fejcsóválásnál, felháborodásnál többet, emlékezetem szerint lapok szerkesztőségei soha nem álltak ki ilyen esetekben egymásért, titokban inkább örültek, hogy ezúttal megúszták, hogy ezúttal nem rájuk került a sor. Így realizálódott a felelősségre vonás és az igazoló jelentéseket lezáró büntető ítélet pedagógiai fegyelmező hatása, minden érintettnek szóló figyelmeztetése: „Főszerkesztők, szerkesztőségek, kiadói igazgatók, lektorok, szerzők – eddig és ne tovább! Ne akarjátok, hogy a hatalom bársonyos keze ökölbe szoruljon és lesújtson rátok!”

Három dokumentum – egy vallomás

Az alább olvasható három igazoló jelentés megírására a *Filmvilág* folyóirat pártállami felügyeleti szerve (nem összetévesztendő a szerkesztőség munkáltatójával: a Lapkiadó

Vállalattal), vagyis a Művelődési Minisztérium – első esetben közvetlenül maga a miniszterhelyettes, a második és a harmadik jelentés esetében a Művelődési Minisztériumban a filmes területet irányító Filmfőigazgatósága vezetője – utasította a főszerkesztőt – a miniszterhelyettes egy minisztériumi rapport végeztével személyesen, a filmfőigazgató, illetve helyettese telefonon, majd írásban. A három jelentés 1980 és 1985 között íródott, de mind a minisztériumi számonkérés hangnemében, mind az eljárás lefolytatásának módjában hatalmas különbség van közöttük, nem annyira az időközben lezajlott hektikus politikai változások, mint inkább a hatalom apparátusában elkezdődött generációváltás, a generációs habitus megváltozása miatt. Különösen szembeötlő ez, ha az idősebb nemzedékhez tartozó Tóth Dezső hanghordozását, ideológiai indíttatását számonkérését összehasonlítjuk Szabó B. István pragmatikus, saját vezetői pozíciójáért aggódó, ideges-szemrehányó hanghordozásával (hogyan hozhatnak engem ilyen kellemetlen helyzetbe!), és korabeli helyettese (későbbi örököse) Kőhalmi Ferenc szinte kényszeredett számonkéréseivel, bocsánatkérő hanghordozásával. Mintha elnézést kérne azért, hogy neki most legnagyobb sajnálatára muszáj a kedves főszerkesztő asszonyt megdorgálnia és igazoló jelentést írat-

tatnia vele, mert hivatalból erre van kötelezve, úgyhogy most ő úgy fog tenni, mintha szigorúan leteremtene a főszerkesztő asszonyt, még prémiumát is megvonja, a főszerkesztő asszony viszont legyen olyan kedves úgy tenni, mintha belátná hibáját és ígérje meg, hogy a jövőben ilyesmi nem fog előfordulni. Efféle skrupulusai a pártállami tisztségviselők idősebb nemzedékének nem voltak.

Első esetben egy egész lapszám (az új főszerkesztő szerkesztési koncepciója) képezi a feddés és számonkérés tárgyát, a második és harmadik esetben konkrétan egy-egy írás, illetve összeállítás esik kifogás alá, melyeknek szerzői valamilyen „érzékeny” (többé-kevésbé elhallgatott, tabuizált) történelmi témát – egyik a háborús bűnösök 1945 utáni pereit, a másik, a II. magyar hadsereg 1943-as doni katasztrófáját – tárgyalja a róluk készült korabeli dokumentumfilmeket elemezve, de a hivatalos narratívától eltérően vagy azzal ellentétesen.

A főszerkesztő első – 1980-as – ideológiai „vád alá helyezése” és elszámoltatása mind módját, mind hangnemét, mind következményét tekintve meglehetősen eltér a későbbi kettőtől. Túl a konkrét hatalmi játszmákon és a miniszterhelyettes – Tóth Dezső – személyes habitusán, az egész informális *fegyelmi eljárás* lefolytatása mintha csak arra szolgálna, hogy a főszer-

kesztőként újonc Létay Verát, aki még nem „ismeri a dörgést”, és nem is párttag – 1980-ban az új *Filmvilág* még csak első teljes évfolyamán volt túl – észre térítsék: megértessék vele, nem azért kapta a főszerkesztői megbízatást, hogy *jó lapot*, hanem hogy kultúrpolitikailag *helyes lapot* csináljon. A „főszerkesztő-újonc” amolyan pártállami beavatási dreszszúrája volt ez, hogy megtanulja a pártállam ideológiai irányítása alá rendelt sajtó móresét, mielőtt még – ne adj’isten – túl messzire menne, és elhinné, hogy olyan lapot csinálhat, amilyenhez kedve van, vagy amilyet – elképzelése és legjobb tudása szerint – a filmes szakma és a lap húszezres olvasóközönsége elvár tőle. A dokumentumokból kitűnik, hogy Tóth Dezső a minisztériumi számonkérésre berendelt főszerkesztővel folytatott beszélgetésben nem a lap egyik vagy másik publikációját „nehezményezte”, hanem egy egész szám – tulajdonképpen maga a lap – szerkesztési koncepcióját, mint amely – a „nem támogatott”, legjobb esetben is csak „tűrt” „extremitások” halmozásával (Bódy Gábor *Psyché*-filmje, Latinovits öngyilkossága, *Őrültk nők ketrece* és a homoszexualitás témája) – szembe megy a kultúrpolitika irányvonalával. Nem *utolsó*, hanem *első figyelmeztetés* volt ez: mihez tartás végett. A pártonkívüli, nem egészen a megszokott módon a lap élére került (szerkesz-

tőtársai beszéltek rá, hogy vállalja a főszerkesztőséget, a hatalom pedig – „hátha beválik” alapon – ráütötte erre a spontán jelölésre a pecsétet) politikailag „éretlennék” vagy „kiforratlannak” tekintett, ráadásul női főszerkesztő minisztériumba rendelésével és igazoló jelentés írására kötelezésével meg akarták mutatni neki, hol a főszerkesztői szuverenitás határa. Mire a főszerkesztő, úgy téve, mintha nem egészen értené, miről lenne szó, mit akarnak itt tőle, szelíden megfordította a beavatási szertartást és egy gyogyepedagógus türelmével „beavatta” a miniszterhelyettest a filmlapcsinálás nehézségeibe: tudja, kedves Tóth elvtárs – innentől szó szerint idézem – „az újjáalakult *Filmvilágnak* az a szerkesztési gyakorlata, hogy a közvéleményben feltehetően széleskörű vitákat keltő műveknek a szokásosnál bővebb teret szentel, megszólaltatva ellentétes véleményeket is.” De egy ponton még ennél is messzebbre ment a lapcsinálás csínjáról-bínjáról mit sem tudó, nehézfejű „miniszterhelyettes elvtárs” felvilágosításában: tudja, mi itt „úgy gondoltuk, hogy az embereket ténylegesen foglalkoztató kérdésekről érdemes felnőtt módra, nyíltan beszélni, még az úgynevezett kényes témák esetében is, megfosztva ezáltal azokat a »kényesség« kétes vonzerejétől.” És ezután jön pimasz mosollyal a kegyelemdőfés: „Ebben a törekvésünkben bátorítást

véltünk kiolvasni Pártunk központi irányvonalából, amely minden területen őszintén és nyíltan néz szembe a valóság tényeivel.” Kihangosítva a sorok közt bujkáló gúnyt: „Hogyan? Hát talán a miniszterhelyettes elvtárs nem ismeri a Párt »központi irányvonalát«? Nem akar »minden területen őszintén és nyíltan szembenézni a valóság tényeivel«? Netán új »központi irányvonala« lenne a pártnak, amiről még nem értesültünk?, félreértettük a régít, mikor »törekvéseink bátorítását véltük kiolvasni belőle«?” Imponáló az a stilisztikai könnyedség, ahogyan az igazoló jelentés írója egymás után hajol el az ideológiai vádak feléje lött nyilai elől, kitarva a megújult lap koncepciója mellett, egyben világosan jelezve: *nála hol húzódik a határ*, hogy – kissé karikírozva az igazoló jelentés üzenetét – „*mi nem T. D. elvtársnak, hanem az olvasóknak akarunk lapot csinálni*”. Védekezését és ebből indított ellentámadását olyan megéjtő naivitással, finom humorral, nem-sértő modorban adja elő, hogy a hatalom embere nem tud mit kezdeni vele azonkívül, hogy dohogva „nem kielégítőnek” nevezi. De azért, hogy övé legyen a végső szó, útravalóként evvel az ideológiai „*nem-semmi-fogd-meg-jól*”-lál látja el: „felhívom a figyelmét arra, hogy a lap szerkesztése során nemcsak annak elkerülésére kell törekednie, hogy nem-kívánatos cikkek egy-egy

számban történő »összefutása« hamis hiedelmet keltsen a szerkesztés koncepcióját illetően, hanem magát ezt a koncepciót – azaz a realista filmművészet támogatását, a filmművészet és a közönség kapcsolata erősítését – kell olyan következetességgel érvényre juttatni, ami szükségképpen kizárja az ilyenfajta egybeeséseket.”

Efféle, már a maga idején, 1980-ban is anakronisztikus – egy lap koncepcióját, a követendő művészeti irányvonalat előíró – ideológiai támadással a *Filmvilágnak* többé nem kellett szembenéznie, annál inkább a politikai publikációs határok megsértésének vádjával.

A másik két igazoló jelentés középpontjában két dokumentumfilm, pontosabban két hozzájuk kapcsolódó, a filmek mondanivalóját elemző, továbbgondoló publikáció áll. Mind a szóban forgó dokumentumfilmek, mind a róluk szóló írások – így vagy úgy – a második világháború traumáját követő össz-európai „nagy csönd” – a társadalmi elfojtás és elhallgatás – évtizedei után kialakuló újfajta *emlékezetkultúrával*, a *kommunikatív emlékezet*¹⁵ gyors térnyerésével és az önigazolás, az önfelmentés, önviktimizáció hazug társadalmi narratíváival szakító ’68-as nemzedék fellépésével függenek össze. Az „emlékezet-fordulat” az 1980-as évektől vette kezdetét a második világháborút egyszerre a „legyőzött”

és „felszabadított”, a „bűnös” és az „áldozat” ellentmondásos narratíváiban megélt országokban – Nyugat-Európában az NSZK-ban, Kelet-Európában pedig Magyarországon¹⁶. (Elég talán itt példaként az *oral history*-archívumok kiépülésére vagy olyan dokumentumfilmekre utalni, mint Sára Sándor 25 részes *Krónikája*, illetve *Pergőtüze* vagy Claude Lanzmann 1985-ben készült *Soája*). A *kommunikatív emlékezet* a közelmúlt eleven emlékezete, amely nem szilárdult még a kulturális emlékezet alakzatává, nem tárgyiasult-intézményesült a szóbeli és írásbeli hagyományokban, könyvekben, múzeumokban, emlékezhelyekben (*lieu de mémoire*), verbális és vizuális adathordozókban, hanem a generációk közötti érintkezésen, a túlélők – tanúk és utódok, áldozatok és tettesek – vallomásán és párbeszédén alapul. Sára Sándor *Krónikája* éppen ennek a – sok évtizedes *társadalmi* hallgatást és hivatalos tabuizálást megtörő – *kommunikatív emlékezetnek* vált nagyszabású, katartikus erejű dokumentumává, első *igaz és eleven* emlékművévé Magyarországon. Dokumentumfilmes módszere azért hatott elemi erővel a korabeli fiatal nemzedékre, mert a II. magyar hadsereg Don-kanyarban elszenvedett katasztrófális vereségét túlélő egykori szereplők – közlegények, tisztetek, munkaszolgálatosok – vallomásait nem illesztette semmiféle – sem

addigi, sem új – történelmi narratíva keretébe, kizárólag az egymás mellé helyezett vallomás-szólamokban megképződő hús-vér *emberi valóságra* figyelt. Jellemző, hogy ő maga a filmben néma marad, nem kérdezi ki a kamera mögül vagy mellől, csak a kamera előtt beszélőre irányuló koncentrált figyelemben van jelen, ez a figyelem hívja elő a vallomásokat, így teszi kibeszélhetővé mindazt, amiről a film szereplői évtizedeken át hallgattak, nem tudtak vagy féltek beszélni: „én nem vagyok és sose voltam úgynevezett rákérdező vagy pláne felelősségre vonó típusú kérdező, legfeljebb figyelmes hallgató – mondta a film kapcsán egy vele készült *Filmvilág*-interjúban Sára. – Kérdezői magatartásom pofonegyszerű: úgy kellett tennem, mint akit rendkívüli mértékben érdekel mindaz, amit beszélgetőpartnerem – és mindig csakis és éppen ő – elmondhat. És annál is könnyebb volt »úgy tennem« – mert valóban rendkívül érdekelt.”¹⁷ Ez a módszere leginkább valamilyen „nem-dokumentarista” dokumentarizmusnak feltethető meg, amely a vallomások egymás mellé helyezésével egyetlen kórusban egyesíti a túlélőket és az odaveszetteket. Sára is kiemelte ennek az embersokaságnak a jelentőségét: „számomra a sok ember megnyilatkozása jelentette a többletet; menet közben jöttem rá, hogy ez a sokaság minőségileg is mást ered-

ményezhet. Amikor például tizenötön mesélik el, miképpen kell egy megfagyott lovat szakszerűen úgy feldarabolni, hogy az fogyasztható és tápláló legyen – és említhetnék más, ha tetszik, szürreális élményeket is –, szóval akkor az ember rájön, hogy *ami ebből az anyagból előáll, az talán már más minőség, mint a direkt dokumentum.*”¹⁸

Ezzel a vallomások kórusában megképződött emberi valósággal nehéz volt mit kezdenie a hivatalos narratíván örökdő hatalomnak. Ezért nem is a filmet, hanem a filmről egyetemista fiatalokkal – a harmadik nemzedékkel – készített körinterjút kifogásolta („milyen szerkesztői meg gondolásból látott napvilágot a *Filmvilág* 1983/3. számában Tóth Pál Péter egyetemistákkal folytatott kerekasztal-beszélgetése, továbbá, hogy milyen szerkesztői megfontolás alapján engedett kinyomtatni a magyar állam és a Szovjetunió viszonyát pejoratív megvilágításba helyező részleteket” – így szól az igazoló jelentést kérő filmfőigazgató-helyettes Kőhalmi Ferenc felelősségre vonó kérdése). A főszerkesztői válasz lényegében a kommunikatív emlékezet természetét járja körül: „Amikor Tóth Pál Pétert az ELTE szociológiai tanszékének oktatóját fölkeríttem az egyetemistákkal folytatott kerekasztal-beszélgetés vezetésére, ezt abból a meg gondolásból tettem, hogy *lapunk mintegy dokumen-*

tálja az azóta felnőtt nemzedék fejében élő nézeteket, ezzel is nyomatékosítva meggyőződésünket, hogy a történelem mégoly ellentmondásosan tragikus kérdéseit sem lehet büntetlenül a szőnyeg alá söpörni, s a teljes igazságon alapuló, felnőttekhez méltó, érett történelmi tudat kialakítása nagy felelősséget ró mindannyiunkra, akik a legcsekélyebbet is tehetünk ezen a téren.” (Kiemelés – Sz.Á.)

A harmadik igazoló jelentés középpontjában is a kész, megmerevedett emlékezetpolitikai konstrukciókat – hivatalos narratívákat – felbomlasztó kommunikatív emlékezet, a nemzedékek közötti dialógus jogosultságának és társadalmi szükségességének megvédelmzése áll a magyar háborús bűnösök 1945-ös népbíróági pereit hagyományos történelmi-oknyomozó módszerrel feldolgozó dokumentumfilm, illetve a film történelmi tényeit továbbgondoló Lengyel László-írás kapcsán: „...éppen életkorom, személyes elfoglaltságaim miatt is szenvedélyesen érdekel a népesség nagyobbik hányadát alkotó, háború után született nemzedék véleménye. Meggyőződésem, hogy számukra valóban csak a jogrend és a törvényesség folytonossága, a katartikus történelmi helyzetek őszinte elemzése teremtheti meg a biztonságérzet és a bizalom légkörét. Úgy vélem, történelmi tapasztalataink feldolgozása életkortól függetlenül is létező társadalmi

igény napjainkban, amely találkozik felelős politikai fórumaink törekvéseivel.”

Ennek a harmadik, 1985-ös igazoló jelentésnek a főszerkesztő mellett van egy „másodrendű vádlottja” is: az inkriminált írás szerzője, Lengyel László, aki felkérésemre vállalta, hogy e dokumentum tényével megküzdve megírja a maga tanúságtételét – vallomását – az esetről és az igazoló jelentések koráról. Létay Vera 1999-ben, a már idézett jubileumi interjújában így emlékezett vissza az esetre: „Lengyel László cikke miatt – amelyben többek között arról írt, hogy még a Szálasi-per esetében, gyilkosokkal, szörnyetegekkel szemben is jogilag korrekten kellett volna eljárni – visszavonták a Balázs Béla-díjamat. A minisztériumból már levélben értesítettek, hogy díjat kapok, amikor a cikk megjelenése után fölhívtak, mégsem. Aztán újra fölhívtak, mégis lesz díj. Erre kölcsönkértem egy tekintélyes fekete ruhát, mire újabb telefont kaptam: ne menjen az ünnepségre. A következő évben aztán megkaptam a díjat.”¹⁹

Létay Vera egész életében az ovidiusi *bene qui latuit, bene vixit*²⁰ életelvéhez tartotta magát. Talán nem tudta, de tette. Nem szeretett előtérben lenni, került minden feltűnést, utálta az interjú-helyzeteket, nem maradt utána sem önéletírás, sem életinterjú, sem

napló, föl sem merült benne, hogy efféle élet- és kordokumentumokat, amilyenek az igazoló jelentések, ő maga adjon közre. Az 1999-es interjú kivétel. Tudomásom szerint az egyetlen interjú, amit valaha is adott, akkor is csak azért, mert elkerülhetetlen volt, hogy a *Filmvilág* húszéves jubileumán az alapító-főszerkesztő megszólaljon. Egyedül ebben az interjújában hozta szóba – egy ezt firtató kérdésre válaszolva – a *Filmvilág* rendszerváltás előtti történetét, benne az igazoló jelentések írását is. Nem mintha oka lett volna szégyellni őket. Egyszerűen nem voltak fontosak számára. Már kényszerű megírásuk idején is komolytalannak tartotta a sajtó ellenőrzésének és elszámoltatásának ezt az iskolás módszerét. Kétségtelenül nem tekintette őket írói munkássága részének, főszerkesztői munkásságának azonban éppoly kétségtelenül részét képezik. Mindenesetre megőrizte őket, az utókorra bízva sorsukat.

Bármennyire tisztességesek és mai szemmel is vállalhatók ezek a „védőiratok”, nem az ellenállás hősi diskurzusa jegyében íródtak, elkerülhetetlenül rajtuk van a szabadságnélküliség korszakának pecsétje. Nem véletlen, hogy az elmúlt harminc évben a sok száz, talán sok ezer főszerkesztői igazoló jelentésből egy sem vált publikussá, jöllehet a pártállami sajtóirányítás fontos és jellem-

zó tartozékát képezik²¹. A rajtakapott „gondolatbűnöző” vagy a mentségét kereső ártatlan kis „nyilasmisi” szerepe, amelybe ebben a felállásban az igazoló jelentés szerzője kényszerült, nem éppen hősi szerep. Akkor sem, ha valaki olyan fölényesen, tartózkodóan, méltóságteljesen alakította, mint Létay Vera, elsősorban a lapot, a szerkesztőséget, az inkriminált írások szerzőit, és nem magát védve. A hősi szerep alkatiilag volt idegen tőle, de különösen viszolygott az „utólagos ellenállók” hősi pózokban tetszélésétől a rendszerváltás után. Túl sok rendszerváltást élt meg, túl sok önárulást és önhuzugságot látott és tapasztalt ahhoz, hogy megtudja különböztetni a póztalan igazi hősöket a pózoló hamisaktól. Az 1999-es interjújában arra a kérdésre válaszolva, „hogyan jöttek ki a hatalommal?”, ezt mondja: „Sok konfliktusunk volt, gyakran táncoltunk pengeélen. Többször megintettek minket, s igazoló jelentéseket kértek tőlünk. *De azért nem szeretném mártírnak feltüntetni magunkat. Igyekezünk azt írni, amit gondoltunk, de próbáltunk furfangosan fogalmazni, játszani a szavakkal, úgy kormányozni hajót, hogy minél közelebb menjünk a zátonyokhoz, s végül mégis sikerüljön két milliméterre elsiklani mellettük.*”²²

Igazoló jelentései híven tükrözik e szavait. Nem tudjuk, más kulturális folyóiratok főszerkesztőinek

korabeli igazoló jelentései mit tartalmaznak. Azt sem tudjuk, mi maradt meg a néhai szerkesztőségek archívumaiból (1989 után még a gazdátlanra vált könyvkiadói irattárakat is széthordták az egykori jelentéseik miatt feszengő lektorok²³), igazoló jelentések legjobb esetben a néhai főszerkesztők és szerkesztők magánarchívumaiban maradhattak meg felfedezésre és közreadásra váró kortörténeti kuriózumokként. Nem tudom, megvannak-e például a régi *Kortárs*, az *Új Írás*, a *Tiszatáj*, a *Forrás*, a *Jelenkor*, az *Alföld*, az *Új Forrás*, a Bíró Yvette-féle *Filmkultúra* korabeli archívumai, bennük az 1960-70-80-as évek főszerkesztői igazoló jelentéseivel. Csak a régi *Mozgó Világ* archívumának lelőhelyét ismerem: leváltott szerkesztői mentették meg, és ez idő szerint Reményi József Tamás, a lap főszerkesztő-helyettese (a *Mozgó Világ* szétverése után a *Filmvilág* szerkesztőségének is oszlopos tagja) őrzi.

Az igazoló jelentés mint a *magyarázkodás és mentegetődés* műfaja – megalázó műfaj. *Qui s'excuse – s'accuse*. Aki mentegetőzik, önmagát vádolja. Az évtizedek óta folyó levéltári-archívumi kutatások mind-egyeddig egyáltalán nem terjedtek ki az igazoló jelentésekre, amelyekből pedig sok száz születhetett, s még ha nagyrészüknél azóta nyoma veszett is, vagy főszerkesztői hagyatékokban lappang, feltehetően a minisz-

tériumi, a megyei tanácsi apparátus, a KISZ, a Pártközpont levéltárba került anyagában meg kell lenniük. Érthető, ha a rendszerváltás utáni években a „könnyörtelen leleplező” népszerű szerepében nyilvánosság elé lépő kutatók a Történeti Levéltár „háromperhármas” – nagyrészt kutathatóvá vált – iratanyagában keresték izgatóan a kincset, ami nincs (vagy abban a pillanatban, hogy csillogó aranyként felmutatják, szürke hamuvá változik át), ahelyett, hogy a rendszer hivatalos iratainak – például az igazoló jelentéseknek – a fűrészpörában²⁴ kutakodtak volna, alapos, de különösebb médiafigyelmet aligha keltő szakmai tanulmányokban tárva fel az államszocialista kultúráirányítási rendszer mindennapi működését. Akármilyen titkokat tartogatnak is a mágnesszalagok, akármilyen titkosított iratállomány

válík is a jövőben kutathatóvá, az elmúlt évtizedek hozzáférhetővé vált irdatlan mennyiségű leleplező irodalma kiülte a várakozás feszültségét a közvéleményből, legalábbis nehéz elképzelni, milyen leleplezés okozhatna még megrázkódtatást, meglepetést, kétes értékű örömet olyan nyilvánosságban, amelynek üzemanyagává vált mindennek és mindenkinek minden lehetséges felületen egyfolytában zajló leleplezése. Úgy látszik, lassan rá lehet térni az államszocialista bürokrácia csak folyóméterekben mérhető, csüggesztően szürke, unalmas iratanyagának rendszeres kutatására, amely aligha fogja lázba hozni a közvéleményt²⁵, de amely nélkül az 1956 után *magyarrá gyúrt, taposott, szenvedett* szovjet típusú államszocializmus mentalitás- és társadalomtörténete megírhatatlan.

JEGYZETEK

1. In Pilinszky János: *Vallomás és dokumentum*. In Új Ember, 1969. május 4. Lásd még: *Publicisztikai írások* In <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000129&secId=0000011461> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 22.)
2. U. o.
3. Pilinszky János: *A Szentírás margójára*. In Új Ember, 1969. július 6. Lásd még: *Publicisztikai írások* In <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayX>

[html?docId=0000000129&secId=0000011461](http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000129&secId=0000011461) (Utolsó letöltés: 2021. 09. 22.)

4. A „legjobb” (a legkiemelkedőbb, legkiválóbb jelentésében) mint emberi művek és teljesítmények összehasonlításának jelzője természetesen vitatható. A legritkább esetben képződik – az adott korszakban vagy a kulturális emlékezetben – konszenzus az ilyen „ki a legjobb”, „mi a legjobb” körül. Először is „mihez

képest” legjobb? Mettől-meddig legjobb? Egyáltalán, mi az értelme az ilyen valakit vagy valamit „győztesnek nyilvánító” dicsértő jelzőnek? Mit akar mondani vele, aki mondja? A kor viszonyai között rendkívüli teljesítmény volt kiemelkedően jó kulturális lapot csinálni, és ha sikerült, akkor is rövid időre, valamely rendkívül kedvező, már-már kegyelmi kultúrpolitikai pillanatban. Ilyen pillanat volt 1979, a *Filmkultúra* új folyamának induló éve, amikor a „tisza lappal” indulás erőt adó dinamikája és egy filmlapnak az irodalom uralta folyóirat-struktúrában elfoglalt peremhelyzete (nem figyeltek annyira rá, mint az irodalmi lapokra) elegendő volt ahhoz, hogy – természetesen a Létay Vera vezette szerkesztőségi csapat maximalizmusával és perfekcionizmusával – kiemelkedő kulturális lap szülessen. Az 1960-as években pár évre, talán egy évtizedre is a *Valóság* lett ilyen „legjobb” kulturális folyóirat, ennél is rövidebb időre – szintén az 1960-as évek második felében – a Bíró Yvette-féle *Filmkultúra*. Egyetlen irodalmi folyóiratot sem tudnék mondani (talán az *Új Írás* pár évfolyamát kivéve a 60-as évek második feléből), amely elérte volna a szerkesztés minőségének és a szellemi intenzitásnak azt a fokát, amelyet ezek a nem-irodalmi lapok elértek. A vegyes műfajú *Mozgó Világ* a 80-as évek elején abban a pár évben, amely felszámolásáig jutott neki, a rá nehezedő folyamatos kultúrpolitikai és szerzői nyomás miatt (minden szabad, politikai és/vagy nemzedéki okokból máshol pub-

likálhatatlan írás ennek a lapnak a lélegzőnyílásához áramlott) nem emelkedhetett a legjobb kulturális lap rangjára, mert ez a hatalmas és heterogén kézirat-tömeg nem volt szellemileg egységes lappá szerkeszthető: a kor reprezentatív nemzedéki politikai és kulturális fóruma volt, de nem legjobb folyóirata.

5. A totális hatalomgyakorlás sztálini rendszerében *telefon és egyeduralom* oly mértékben összefonódtak, hogy Sztálint az 1930-as évektől csak „telefonos Dzsingisz kánként” („Dzsingisz han sz tyelefonom”) emlegették elvtársai. Sztálin ritka, villámcsapás-szerű „letelefonálásai” a hatalom egéből valósággal megrázkódtatták a korabeli értelmiségi közvéleményt: Mihail Bulgakovval és Borisz Paszternakkal folytatott telefonbeszélése körül egész legendárium képződött.
6. „A politika és a szerkesztőségek érintkezésének emblematisztikus formája volt a főszerkesztői értekezletek rendszere, amely vegyítette a számonkérés és dicséret, beavatás és utasítás motívumait. (...) Az előzetes és utólagos kontroll sajátos ötvözete volt a főszerkesztői értekezlet. (...) Az igazán súlyosnak tekintett ügyekben a sajtóirányítás addigra már bizonyosan lépett: odatelefonált a szerkesztőségbe, igazoló jelentést kért, amely feltárta a »hibás közlések« körülményeit, és felhasználhatók voltak a felelősség megállapítására is. Ám az értekezleteken is terítékre kerülhettek – ennek funkciója a pellengérré állítás, a hasonló hibáktól való elriasztás, avagy a tanulságok közkinccsé tétele volt.

A kevésbé súlyos és sürgős ügyek várhattak a következő főszerkesztői értekezletig. Ez a fajta számonkérés kifejezetten véletlenszerű és szubjektív jellegű maradt: az került be, amin fennakadt a sajtóirányítók szeme, illetve amit a különböző szervek és személyek az adott periódusban szóvá tettek. (...) A tilalmak rendszere azonban – főleg a fenti úgymond »biztos pontok« ellenére – mozgásban volt, így a főszerkesztői értekezlet a falak kitapogatásának is egyik fontos te-repe volt.” (Takács Róbert: *Beavatás, utasítás és számonkérés*. In 2000, 2011. 3. szám. Elektronikus változat: <http://ketezer.hu/2011/03/beavatas-utasitas-es-szamonkeres/> (Utolsó letöltés: 2021.06.11.)

7. Lásd erről bővebben: Takács Róbert: *Beavatás, utasítás és számonkérés*. I. m.
 8. A tiltások intézményesítésének, kodifikálásának már pusztá felvetése a „konszolidáció rendszere” elleni támadásnak minősült, ami nemcsak a hatalom, de a kortárs írók és szerkesztők körében sem aratott osztatlan sikert, mint azt Eörsi István hozzászólásának fogadtatása mutatta az Írószövetség 1981 elején tartott közgyűlésén, melyben Eörsi – ironikusan – azt javasolta, hogy a „kézivezérés”, megfoghatatlan, személyfüggő „három T” helyett legyen inkább Magyarországon is lengyel mintára cenzúrahivatal, vagyis jobb lenne, ha a hatalom – személyi alkuk és bármikor visszavonható engedmények helyett – nyílttá tenné a cenzúrát, amit úgyis gyakorol.
 9. *Időutazás – a Filmvilág 2019-ben. Beszélgetés Létay Verával*. In Nép-
- szava, Szép Szó melléklet 1999. október 2. szombat, VI. lap. (Kiemelés – Sz.Á.) Elektronikus változat: <https://letayvera.hu/wp-content/uploads/2020/09/JUBILEUMI-BESZELGETES-LETAY-VERAVAL.1999..pdf> (Utolsó letöltés: 2021.11.10.)
10. „A korszakban – a Szovjetuniótól, Lengyelországtól eltérően – Magyarországon nem állítottak fel központi cenzúraszervet, a szerkesztőségekben nem ültek ott az állami cenzúra emberei, hogy nyomtatás előtt megsűrjék a cikkek, műsorok tartalmát. »Nem kívánunk semmiféle központi cenzúrát felállítani továbbra sem. A mi cenzoraink Önök. Nem csak cenzorok, de egyben cenzorok is. Van szocialista ország és van kapitalista ország, ahol másképp van berendezve, nálunk így van berendezve, hogy akik a párt és az állam megbízásából ilyen feladatokat vállalnak, azoknak ezt is vállalniuk kell« – jelentette ki Aczél György egy 1979-es főszerkesztői értekezleten.” (Takács Róbert, i. m.)
 11. *Időutazás – a Filmvilág 2019-ben. Beszélgetés Létay Verával*. I. m.
 12. Ennek a szerkesztőségi szolidaritásnak a meglétét mutatja, hogy itt nem jelentett senkiről senki semmit, legalábbis Kovács András Bálint, aki egyik kutatása kapcsán utána nézett ennek a Történeti Levéltárban, semmilyen ügynöki jelentést nem talált. Egyszer-egyszer Létay Verát is megkísértette a gondolat, hogy állampolgári vagy kutatói jogon kikérje a rá vonatkozó belügyi iratokat, de végül

- is felülkerekedett benne a viszolygás az egészsztl.
13. *Időutazás – a Filmvilág 2019-ben. Beszélgetés Létay Verával.* I. m.
 14. Mihail Bahtyin: *Szobranjije szocsinyenyij.* 5. kötet, Moszkva, 1995. 66. Hasonlóképp vélekedik Paul Ricoeur is, amikor az erőszak retorikáját „a félelem, a harag, a sértett méltóság, az arcatlan dicsekvés nyelveként” jellemzi egyik előadásában (Paul Ricoeur: *Erőszak és nyelv.* In *Az ellenség neve.* Szerk.: Szabó Márton. Jászóveg Könyvek, 1998.125.)
 15. A kulturális emlékezet és a kommunikatív emlékezet megkülönböztetéséről lásd: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz, 1999. 49–53.
 16. A „mai, nagyjából az 1970–1980-as évek fordulójától erőre kapó emlékezetkultúra alapja – írja K. Horváth Zsolt 2015-ban megjelent könyvében – a második világháború időszakához, s ezen belül is a népszerűtől, elterjedtebb nevén – bár teológiai tartalma miatt igen vitatható fogalomhoz – a holocausthoz kapcsolódik. Ezt 2015-ben leírni nagyon egyszerűnek tetszik, de ebben a könyvben arra a nagyon hosszú és fájdalmas folyamatra is szeretnék rámutatni, ahogyan létrejöttek a kortárs emlékezet gyakorlatai, rituáléi és fogalmai, melyek eltérnek az első világháborút követő szimbolikus folyamatoktól. 1914–1918 kortárs értelmezése továbbvitte (bár az ismeretlen katona sírjával át is formálta) a 19. századi hőskultuszt, 1945 után viszont a háború áldozatairól beszélünk, de nem ünneplünk hősöket.” (K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegei.* Kijárat Kiadó, 2015. 10.) Lásd még erről: Aleida Assmann: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában.* Múlt és jövő, 2016.; *Transznacionális politika és a holokausz emlékezet története* (Szerk.: Szász Anna Lujza, Zombory Máté). Befejezetlen Múlt, 2014.
 17. Zsugán István: *Fekete dobozaink. Beszélgetés Sára Sándorral.* In *Filmvilág,* 1982. 2. szám, 16–18.; Elektronikus változat: http://filmvilag.hu/xereses.frame.php?cikk_id=6662)
 18. U. o.
 19. *Időutazás – a Filmvilág 2019-ben. Beszélgetés Létay Verával.* I. m.
 20. [Crede mihi,] bene qui latuit bene vixit (Ovidius: *Tristia* 3, 4, 25). Ki jól rejtekezik, jól él (vagy: ki jól rejtőzködött, jó életet élt).
 21. Csupán a főszerkesztői értekezleteknek van némi nyoma a visszaemlékezésekben és az újabb kutatásokban (Lásd: Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok.* Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2004.) De a főszerkesztői értekezletek dokumentumai (gyorsírási jegyzőkönyv stb.) ugyancsak nem jelentek meg sehol (a visszaemlékezések ezeket nem pótolják). Lásd erről bővebben: Takács Róbert: *Beavatás, utasítás és számonkérés.* I. m.
 22. *Időutazás – a Filmvilág 2019-ben. Beszélgetés Létay Verával.* I. m.
 23. Egy másik fontos és árulkodó műfaj, amely jelentősen hozzájárulhatna a korszak kultúrpolitikájának rekonstruálásához, a könyvkiadói lektori jelentéseké (belső és a külső lektoroké egyaránt). Félő azonban, hogy ezekből nem sok maradt, annyi bizonyosan, amennyi a szerzőkhöz

került (ékezzóoló példája ennek a Kertész Imre *Sorstalanság* című regényéről írott korabeli Magvetős lektori jelentés, amelyet *Kudarc* című regényében fikcionalizált formában hozott nyilvánosságra nem sokkal később). Nem tudom, mi történt a rendszerváltással sajnálatos módon megszűnt Szépirodalmi Könyvkiadó archívumával, de azt tudom, hogy az akkor szintén a megszűnés határán táncoló Magvető Könyvkiadó lektorai hogyan hordták haza egykori lektori jelentéseiket az irattárból: szabad préda volt, mint annyi minden akkoriban. Hol van a többi könyvkiadó irattára? Hol a Művelődési Minisztériumé? Maradt-e ebből a hatalmas iratanyagból valami egyáltalán, és ha igen, hol van? A Történeti Levéltár anyagában?

24. Természetesen a „háromperhármas” iratállomány is azonnal fűrészporrá

válík, mihelyt nem a – mindig egyes személyekre irányuló – morális és/vagy piaci leleplezés szándékával, hanem az egész rendszer működési módját feltáró történeti elemzés és megismerés „unalmas”, bár nem kevésbé morális céljából kutatják, mint azt Szőnyei Tamás tette *Titkos írás – Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990* című alapművében (Noran Kiadó, 2012.).

25. Nem meglepő, hogy az első és mind-
ezidáig egyetlen minisztériumi iratokból összeállított válogatást sem fogadta izgatott érdeklődés, pedig a rendszerváltás kezdetén jelent meg Tóth Gyula jóvoltából, aki a Kiadói Főigazgatóság egykori munkatársaként magánarchívumába csempészte ki „hősiesen” az iratok egy részét. *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból. 1961–1970.* (Szerk.: Tóth Gyula, Veres András).

© Fortepan, Schiffer Pál